

**ТЕРИТОРИАЛНО-ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ КОМПЛЕКСИ
И ФОРМИТЕ НА ТЕРИТОРИАЛНА ОРГАНИЗАЦИЯ
НА ПРОМИШЛЕНОСТТА — ОСНОВА
ЗА ФОРМИРАНЕ И РАЗВИТИЕ
НА СЕЛИЩНИТЕ СИСТЕМИ В НР БЪЛГАРИЯ**

Д. Дончев, Кр. Кръстев, Г. Гешев,
М. Йорданова, Хр. Каракашев

Развитието и териториалното разположение на производителните сили е свързано с образуването на различни по форма, ранг и степен на формираност и развитие териториално-производствени системи. Една категория от тези системи са териториално-производствените комплекси, които се формират с цел комплексното и ефективно решаване на твърде важни народностопански проблеми. В зависимост от наличните местни природни и трудови ресурси и степента на развитие на производствените процеси те са организирани върху определена и задължително компактна територия и имат нееднаква степен на формираност. Състоят се от три основни системи: икономическа, социална и природна. Техните основни структурни елементи са производството, инфраструктурата, населението и локалните природни ресурси. Между тях съществуват тесни вътрешнокомплексни връзки. Обикновено за формирането и развитието на ТПК имат значение производствените елементи и особено отраслите на специализация, които в повечето случаи са промишлени отрасли с важно стопанско значение. Те се съчетават с комплексиращите производства. За успешното развитие на ТПК много важно е правилното съчетание на специализиращите с комплексиращите отрасли.

При формирането на ТПК ръководно значение имат един или няколко добре развити промишлени отрасли. Промислеността като главно звено в изграждането на материално-техническата база на социализма и особено най-висшата ѝ форма на териториално разположение — промишленият комплекс, играе водеща роля в териториалната организация на производителните сили и във формирането и развитието на селищните системи. Връзките на териториално-промишлените комплекси с териториалното разделение на труда се осъществяват чрез концентрацията и специализацията на производството. Тези връзки обаче се извършват не във всяко промишлено производство и не във всяко населено място, където е локализирана промишлената дейност, а

само в отделни промишлени видове и между отделни населени места в зависимост от специфичните икономически, природно-географски, исторически и други условия.

Много важно е взаимодействието между стопанските отрасли върху определена територия и икономическия ефект от това взаимодействие. При формирането и развитието на ТПК се създават определени форми на териториална организация на промишлеността.

Ние считаме, че в условията на НРБ съществуват следните форми на териториална организация на промишлеността: промишлен комплекс, промишлена агломерация, промишлен възел, промишлен център (промишлено ядро) и промишлен пункт. Те от своя страна пораждат създаването на различни по степен на формираност и концентрация и по териториален обхват териториални комплекси: прости и сложни, традиционни и програмно-целеви (М. К. Бандман, 1980). Естествено териториално-промишленият комплекс като цяло е икономическа основа на макросистемите от населени места (районни), а неговите структурни подразделения: промишлени агломерации, промишлени центрове (ядра) и промишлени пунктове са основа на по-низовите в йерархичен ранг селищни системи — подрайонни, микрорайонни и локални (вж. приложената схема).

При формирането на ТПК обикновено се постига технологическа, производствена и икономическа обвързаност между стопанските отрасли. Типичен пример в това отношение са териториално-производствените макрокомплекси в Югозападна, Северозточна, Южна Централна България и др.

Очевидно за формирането на отделните форми на териториална организация на промишлеността и формите на териториална концентрация на промишлените мощности и ТПК решаващо влияние оказват социално-икономическите фактори и на първо място постиженията на научно-техническия прогрес и участието на страната в международното социалистическо разделение на труда.

Техническият прогрес допринася за усъвършенстване на технологиите и на производствено-технологичните връзки между отделните промишлени предприятия.

Социалистическата икономическа интеграция е решаващ фактор за развитие на икономиката, респективно за формирането на ТПК. Изграждат се мощни промишлени предприятия и се осъществява концентриране на производствени мощности, работещи по програмата на СИВ. Едни от тях преработват суровини, внасяни от социалистическите държави и най-вече от Съветския съюз, а други задоволяват потребностите на пазара на страните — членки на СИВ. Естествено това води до формирането на интензивни технологически, производствени и икономически връзки.

Критерият за групировка на производствените предприятия в структурата на един териториално-производствен комплекс е тяхната значимост при решаването на народностопански проблеми. Във връзка с това се различават следните типове предприятия: в) базови; б) обслужващи; в) спомагателни. Естествено най-голямо значение за формирането на ТПК имат предприятията от първа група. Те определят облика и направлението в развитието на комплекса. Останалите две групи предприятия имат спомагателно, обслужващо значение. В рамките на социално-икономическото пространство в системата на ТПК е необходимо да се развият производствени дейности, които да обслужват другите сектори на икономиката, и предприятия за задоволяване на вътрешните потребности на населението.

За ТПК като стопанска система са характерни следните важни черти: а) сложност на структурата; б) комплексност (взаимобусловеност) във формирането и функционирането; в) открит характер на функционирането; г) динамизъм и д) неопределеност и вероятностен характер (М. К. Бандман, 1976).

ТПК като по-компактна и взаимосвързана производствена структура обуславя по-равномерно групово разпределение на населението и трудовите ресурси, от което следва, че функционално-производственото единство преминава и в социално-пространствено единство. Тогава оформената селищна система в цялата селищна мрежа е стабилна. В нея центростремителните сили на гравитация са по-слабо изразени. Условията позволяват да се формира и като полицентрична система. Степента на урбанизация е по-висока, по-равномерно развита като пространствена структура и с по-голям ареал на влияние и върху съседни селищни системи.

Нормалното развитие и функциониране на формите на териториална организация на промишлеността и ТПК зависи от състоянието и конфигурацията на транспортната мрежа и интензивността на транспортните връзки между предприятията и населението на отделните населени места.

Формирането и развитието на формите на териториална организация на промишлеността и ТПК до голяма степен е свързано със състоянието и степента на развитие на всички видове инфраструктура: производствена, социална, институционална и екологическа. Обикновено за нея в пределите на ТПК се заделя 1/3 от разходите за капитални вложения.

Обикновено формите на териториална организация на промишлеността и ТПК изпълняват обединяваща, градивна, организираща роля на населените места и в обособяването им в селищни системи.

По наше виждане селищните системи представляват групи от селища, обединени на обща производствена, транспортна, со-

циално-икономическа и културно-просветна основа. Съществена роля за формирането на селищните системи имат централните селища, към които гравитират останалите населени места. Ръководно начало при формирането на селищните системи се явява концентрацията на производствената база и базата за комплексно обществено обслужване. Обикновено таксономичният ранг на ТПК обуславя формирането и териториалната обособеност на селищната мрежа в селищни системи. В крайна сметка отрасловата и териториалната организация на промишлеността влияе на селищните системи посредством:

трайните интензивни и с постоянно направление производствени и технологични връзки между различните предприятия и съответните населени места при груповата концентрация и специализация на промишлеността;

многобройните ежедневни трудови пътувания за задоволяване високата потребност от работна сила главно в специализиращите отрасли на промишлеността в комплекса и насочени основно към ядрото или ядрата на комплекса;

единната производствена и социална инфраструктура, предназначена за обслужване на преобладаващата част от производството и населението в комплекса и съответните населени места.

Планомерното и координирано насочване на капитални вложения за развитие на производителните сили прави възможно прогнозирането и планирането, както на самите промишлени комплекси и ТПК, така и на тясно свързаните с тях селищни системи.

Насоките и мащабите на гравитация на населените места са в право пропорционална зависимост с икономическия потенциал на промишления комплекс или ТПК и на тяхната специализация.

На основата на производствената специализация и кооперирането, както и на засилването на връзките на промишлеността със селското стопанство се създава повишаване на интензивността на интеграционните процеси между отделните населени места. В резултат на задълбочаване на териториалната концентрация и комплексност в производството се осъществява процесът на изграждане на по-сложни от технологична и организационна гледна точка форми на териториална организация на промишлеността. Тези производствено-териториални образувания от рода на промишлените комплекси в различните техни видове и разновидности представляват икономическата основа на селищните системи.

Концентрацията и специализацията на производството, респективно на промишлеността у нас досега обаче имаха подчертан отраслов и подотраслов характер. Не се отчитаха в достатъчна степен предимствата на териториално-промишлените образувания и най-вече на промишлените комплекси и на ТПК. По-

настоящем чрез новия подход за териториална мултипликация посредством ешелонизирането на производствените процеси се създава нов тип промишлено производство, при което производственото единство се основава на съвкупността от кооперирани предприятия, в повечето случаи разположени в различни, но близки едно до друго населени места.

От количеството на технологичните връзки и качеството на тези връзки до голяма степен зависи ефективността в развитието на отраслите на народното стопанство и ефективността и жизнеспособността на селищните системи. Няколкогодишното съществуване на селищните системи показва, че там, където има активни стопански връзки, е добра обособеността на селищните системи.

С преминаването от предметно затворени промишлени системи към отворени специализирани технологични комплекси универсалната производствена структура постепенно се заменя с „чисто“ специализирана производствена структура. Следователно първият етап от усъвършенствуването на ТПК и промишлените комплекси, респективно на селищните системи, се характеризира с преминаване от универсална производствена структура на досегашните предприятия и населени места към „непълна“ производствена структура на технологически специализираните по веригата на производството предприятия. Налице е тенденцията към създаване на крупни, многозаводски, многоешелонни и многоселищни териториално-промишлени комплекси.

Вторият етап на усъвършенствуване се отличава с преход от технологически специализирани предприятия в отделни населени места към крупни, вертикално или хоризонтално специализирани многозаводски комплекси и съответно широкофункционални селищни системи.

Налага се тенденцията към формиране на предимно териториално обособени промишлени комплекси и ТПК от различен ранг и териториален обхват и аналогични на тях селищни системи.

Съответствието между формите на териториална организация на промишлеността, ТПК, селищните системи и интегралните форми на икономическо райониране може да имат следния вид (вж. табл 1).

От приведената таблица се вижда, че районната селищна система е резултат от формирането и развитието на големи и сложни производствени, най-вече промишлени образувания от типа на промишления комплекс. При тях промишлената дейност се явява основен организатор на цялостната дейност в границите на един район. Обикновено структурата и направлението на развитие на тези производствени единици служат като основен специализиращ отрасъл в икономическия район. При тях е постигнато хармонично развитие на основните, спомагателните и обслужващите стопански отрасли. Много добре са организирани

Таблица 1

Примерна схема на връзките между формите на териториална организация на промишлеността, ТПК, селищните и интегрални системи

Форма на териториална организация на промишлеността	Форми на ТПК	Форми на селищни системи	Интегрални форми на икономическо райониране
Промислен комплекс	Макрокомплекс	районна	Икономически район
Промислена агломерация или промишлен възел	Мезокомплекс	подрайонна	Икономически подрайон
Промислен център (промишлено ядро)	Микрокомплекс	Микрорайонна	Икономически микрорайон
Промислен пункт	Начален микрокомплекс	локална	зона на локална гравитация

обслужващите отрасли, както и транспортът и търговията. Ежедневните, ежеседмичните и сезонните трудови миграции имат масов характер. Например в промишления комплекс Варна — Девня работещите са от 136 населени места на Североизточния икономически район. Освен тази регионална система от подобен характер са системите София — Перник — Радомир, Ст. Загора — Раднево — Трояново — Гълъбово — Димитровград и други. Териториалният обхват на тази категория селищни системи възлиза на 650—1000 кв. км площ със среден радиус на зоната от 20—22 до 35—40 км (подр. вж. Г. Гешев, 1974).

Подрайонната селищна система се формира под влияние на промишлена агломерация или промишлен възел, респективно на среден по размери и обхват ТПК. Докато в миналото агломерацията от население и селища имаше чисто механичен вид, по-късно в резултат на дислокацията в отделните селища — на предприятия, производствено и икономически обвързани, на подобряване на междуселищните транспортни връзки и интензифициране на производствено-технологичните и стопански връзки между централното селище и гравитиращите към него населени места, се постига по-тясно икономическо и трудово обвързване между населението от отделните селища. Интензифицираха се връзките между тях по линия на търговското, пазарното, битовото, културно-просветното и друго обслужване. При тези условия на развитие на подрайонната селищна система се гледа като на едно цяло, като на един организъм и се правят сполучливи опити за комплексно решаване на градоустройствени проблеми. Класически пример на подрайонна форма на селищна система е тази на В. Търново — Г. Оряховица — Дебелец — Килифарево — Лясковец — Д. Оряховица и гравитиращите към тези градове села.

Микрорайонната селищна система е по-низша таксономична селищна форма. В нея е организирана производствена форма в

рамките на микрокомплекс на ТПК, респективно на промишления център или промишленото ядро от формите на териториална организация на промишлеността. Основен организатор на икономическия живот се явява промишлеността. Последната в съчетание с производствената и непроизводствената инфраструктура допринася за по-тясно обвързване на отделните селища в една организирана селищна система. Това се постига посредством ежедневните трудови пътувания и производствено-технологичното обвързване между големите промишлени предприятия в съставните селища на системата. Зоната на тази селищна система е приблизително 250—300 кв. км със среден радиус 10—15 км.

Локалната селищна система е най-малката селищна териториална форма. Обикновено влиза в състава на по-големи селищни системи. Обхваща земите на една или няколко бивши общини, населението на които гравитира към един местен (елементарен) център, обикновено град или в редки случаи голямо и с бързо развиващи се селищнообразуващи функции село. Обикновено връзките с този местен център са в рамките на трудовите пътувания, пазарните, битовите, културно-просветните и комуналните връзки. Организатор на тези връзки се явява гравитационното ядро с развита промишленост, производствената и непроизводствената инфраструктура.

Възприетите постановки имат важно значение за обосноваване на новите пътища на усилено плавно въздействие за развитие на населените места и техните селищни системи, за разширяване на формите, методите и средствата за управление на процеса на формиране и регулиране на селищните системи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Б ан д м а н, М. К. — Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований. Изд. „Наука“, Новосибирск, 1980 г.
2. Б ан д м а н, М. К. — Подход к оптимизации формирования ТПК на стадии предплановых исследований. Сб. „Оптимизиране социалноикономическото развитие на ТПК в социалистическите страни“, С., 1976, с. 16.
3. Б р а д и с т и л о в, Д. — Сб. „Региональные проблемы и территориальное планирование в социалистических странах Европы“, М., 1976 г.
4. Д е в е д ж и е в, М., З д р. Б о р и с о в и А т. А т а н а с о в — Единен териториалноустройствен план на Народна република България и селищните системи. Сб. „Доклади на пленарните заседания на III национален конгрес на географите в България“, Благоевград, 1977, с. 95.
5. Закон за Съвети на селищните системи. ДВ, бр. 102, 30. XII. 1977 г.
6. И в а н о в, Д. — Комплекси от нов тип. Състояние и алтернативи, в. „Отечествен фронт“, бр. 10105/15. III. 1977 г.
7. И в а н о в, Н., Й. Й о в к о в, Същност, прогнозиране, програмиране и моделиране на ТПК в условията на НРБ. Сб. „Оптимизиране социалноикономическото развитие на ТПК в социалистическите страни“, С., 1976 г.
8. К о л о с о в с к и, Н. — Теория економическото райониране, М., 1969 г.

9. *** Моделирование формирования территориально-производственных комплексов, под ред. на М. К. Бандмана, Новосибирск, 1976 г.
10. О с и д з е, А. Ф. — Сб. „Проблемы теории и практики размещения производительных сил СССР“. М., 1976.
11. *** Основни насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенствуване на териториалното и селищно устройство на НР България, утвърдени на Пленума на ЦК на БКП, състоял се на 9 и 10 март 1977 г., в „Работническо дело“, бр. 77/18. III. 1977 г.
12. С т а й н о в, Ст. — Некоторые актуальные вопросы развития и совершенствования устройства территории и системы населенных пунктов в Народной республике Болгарии. Доклад пред VII-то международно съвещание на ученике-регионалисти в гр. Варна, 10—15. X. 1977 г.
13. Х р и с т о в, Т. — По въпроса за съсредоточаването на промишлеността и нейните форми на териториално разпределение. Год. на СУ, т. 58, 1963/64 г.

THE TERRITORIAL-PRODUCTION COMPLEXES AND THE FORMS
OF INDUSTRIAL SPATIAL ORGANISATION. — A BASE
FOR SETTING UP AND DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT SYS-
TEMS IN BULGARIA

D. Donchev, K. Krastev, G. Geshev, M. Yordanova, H. Karakashev

S u m m a r y

Development and spatial distribution of the productive forces is related to the appearance of different in shape, rank and completeness territorial-production complexes. To bind the main branches of specialisation with those complementing them is a guarantee for their successful future. Usually the economic sectors in them are interconnected from technological, productive and economic viewpoint. Industry, being the most important element in building up the material and technical foundation of socialism and its highest form of spatial distribution — the industrial complex, plays a leading role in the territorial organisation of productive forces and the settlement system's formation and evolution.

The spatial forms of industrial organisation and the territorial-production complexes are nuclei for all inhabited localities and unite them into settlement systems. The latter are groups of settlements, linked together by common production, transport, socio-economic, cultural and educational functions. Precedence is given to the central cities to form settlement systems which make the other inhabited localities gravitate to them.

There is a correspondence among the forms of industrial spatial organisation (ind. complex, ind. agglomeration or ind. node, ind. centre or ind. core and ind. spot), the territorial-production complexes (macro-, mezo- and micro-complexes and elementary microcomplexes), the settlement systems (regional, subregional, microregional and local) and the integral forms of economic regionalisation (economic region, subregion, microregion and zone of local gravitation), illustrated in a table.